

ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՂԱՄԱՐ

Ե Ր Ե Մ Ի Ա Ջ Է Լ Է Պ Ի

Ա.

Սրբոց Յակոբեանց տպարանը, «ԻՌԱ»-նան մասնագրադանոյի շարքէն այս տարի հրատարակեց ուշագրաւ հատոր մը, Օրագրութիւն (Ներմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեանի), Ժէ.Բ դարու բազմաբղիւն հեղինակի մը ձեռագիրներէն:

Իրերքը կը բացուի Թորգոմ Սրբազանի հակիրճ բայց այնքան ալ թելագրելի մէկ ընծայակամօղը, գործածելու համար այնքան իմաստալից, իրաւ և սակայն այսօր գահազուրկ բառ մը: Անոր մէջ, լուսահողի Պատրիարքը որ պատմա-բանասիրական, իր կարծիքով, շատ հաստատ զբաղումներէն բարձր դերին վրայ երբեք չընդունաւ իր հաւատքէն, միշտը գտած է, ըսելով՝ իր սրտին սիրելի շատ մը փափաքներ ու իր միտքը խանդավառող մտածումներ, մեր գրականութիւնը՝ ընդհանրապէս, մեր պատմագրութիւնը մասնաւորապէս՝ չհազարդող հարցերու, ու ասոնց օգուտով ուսումնասիրութիւն, լուծումին համար անհրաժեշտ ձեռնարկներու մասին:

Սրտայոյզ ու տրտում, սա կտակը, մեծ բաներու ձգտող սա մարդէն, կրկնապէս որք, անտերունչ (այսօր՝ աւելի քան երբեք) մտակրթանքի մը մասին, որ շուրջ երկու դար մեր կրօնական հաստատութիւններուն անձանձիր խղճմտութիւնը, պրպըտումները, նախանձայոյզ աշխատանքը ու նեցաւ իրեն զօրավիզ, և որ, այսօր, ցեղային նահանջի ընդհանուր թափին մէջ, մեր արժէքներուն նուազումին հազօտովը կը թուի ընկրկիլ, ինչի մէջ, ու իր ճառագայթումին մէջ: Անդէնէն երկարաձգող մեղամաղձոտ կոչ մը ըլլար կարծես այդ երկիւղեայ յառաջաբանը, որով Սրբազանը կը շարունակէ փառաբանել պատմա-բանասիրական աշխատանքին վրայ իր անմար հաւատքը, ինչպէս անյազուրկ ցանկութիւնները: Ու սրտառուչ ալ է այդ հուսկ-բանը, երբ կորով, կարողութիւն, Անդէն Այլին հովանին կը հայցէ հատորը մէջտեղ բերող Լուսարարապետ Մեսրոպ Արք. Նշանեանին

ու, այդ առիթով, բոլոր անոնց՝ որոնք Սրբոց Յակոբեանց «Իրագրաց Մասնագրադան» հարուստ գանձերէն կենքի պիտի արժեցնէին «Ընմանօրինակ յիշատակարաններ»: Պարզ՝ դասը: Զեմ տարակուսիր: Իայց թախճագին է շեշտը պատգամին ու քիչեր պիտի զգային ասիկա: Ամփոփ, լուրջ, քիչիկ մը բեկուած, այդ ընծայականը ծրագրի մըն է ինքնին: Թող ներուի ինծի հոս գրել թէ, երկաստարդ արեւայ, Թորգոմ Գուշակեան Արմաշի մէջ տարբեր էր խօսած իր աշակերտներուն...:

Ընծայականին կը յաջորդէ Ներածութիւն(*) մը, 144 էջ, զոր խմբագրած է ձե-

(*) Կը խորհիմ թէ աներոյ չէ քառանգնեյ յիշատակ ուրիշ աշխատանքի մը դարձաւ միջոցներով Մեսրոպ Մրջազանի: Դարանաղջի Իրիգոր վարդապետին Ժամանակագրութիւնն է ա՛յիկ, իշոս մեծա՛ծ եղեռնակալ օրերու (1915), որ չունենալ արժանաւոր անդրադարձը, հասկնալի պատճառներով: Այդ հատորին ալ մոտէ կը ծառայէ Ներածութիւն մը, կենսագրութիւն հասկնալ ծարսակն ապաստանած: Հոն, սակայն, Մրջազանը կը կիրարկէ եղանակ մը, չլսելու համար անքոտ մը, որ այդ կարգի աշխատանքներու համար կրնայ իր յօդաւ ծառայել: Ոչ ոքի համար գտնելի է թէ պատմա-բանասիրական երկասիրութիւնները անհանդի քաղաք ունին շատ փոքր թիւ մը մարդոց շահագրգռելու, եւ միշտ ընթերցողը անպայման յոգնեցնելու, ինչ որ չափազանց կը սահմանափակէ անոնց ազդեցութեան շրջանակը: Ու արտօրինակը այն է որ այս ակամայ անարթնութիւնը հանդիպ գործերու ուր այնքան ծանր ապաւում կայ կոտիլի, հիւրական յոգնութիւն, ու անձնուր, նոր քառով մը յիշ՝ խանդավառութիւն, անդրո՞ղջ չլսելու համար անարդի հաստցում մը կը դառնայ զակա: Նիւթերն ալ իրենց ճակատագիրը ունին ճեղհակներուն նման: Զոր, շատ մասնական, առաքումներով, մեքենայներով, բաղդատներով, վկայութիւններով ծանրաբեռն ու առնուազն քանի մը դարերու փոշին ու գերեզմանի հոտոյ այդ երկուսի-ժամանակ մէջ, ինչի մը արեւ, շարժում, կենդանութիւն լուսնեղծող դոմար երբ ոչ անկարելի առարարութիւն մը պիտի ըլլար: Մեր լեզուով անկիւ կը քաղանկանի չորս-ցորտէն եղանակութեան: Ու փիղը գիտն համը գիրքերու ոտնը հետէ է միշտ քարիք հաստաւ քայլող ու՛ խղիղ, խօշարտ-

ազգրին հրատարակման տաժանքը ստանձնող (ուրիշ պատմութիւն, տազնապ սա պարագուկ բառին ետին) Մեհրապ Արք. Նշանեան: Կանխող ծանօթութեան մէջ, ես տըւի մտածումիս հիմնական մասը այդ Ներածութեան արժէքէն: Կ'աւելցընեմ հոս մը տածումներու ուրիշ բաժինը: Կ'ենթադրեմ թէ (ասովէ աւելին չեմ Ներեր ինծի գետնի

սային հետքեան. որոնք վկայութիւններ են մանրակրիս, պարկէշ, «իշ» իշուշ պարտւան, քայց այդ ահաւոր ճիգերին, նահասակութեան քան չեն պարզեր մեզի. որոնք հաշոր պատկերով առաջադրութիւնը գիտեն պահեց համեստութեան դոտի մը մէջ, ու այս բոլոր ծանր, յոգեկեցող զբաղումներուն կ'ընկերեն հաճելի, թերեւ. լուսաւոր շնորհներ, աւելի պարզ, աւելի շնեանի: Այս վերջին պատգամ, ոչ անհրաժեշտ գոյս բանասիրական գեանի վրայ, գեղեցիկ յաղորդութիւն մը, բարիք մը կ'ըլլայ սակայն, քանի որ կը նպաստէ մեղմելու Բաշա-Է-Կահին անխառնակի չորութիւնը, գրադարանային, դաւադարանային շնչումները: Յետոյ, պիտի մտնեայ որ ներքին մեղմիլով կը կենայ աւելի գորտւոր ուրիշ մեղմիլ մը, — արտայայտութեան թափափածութիւնը, որ անգիտակից պշտակ մը կը դառնայ կաւաց կաւաց: Այս նշանաւորները իրենց պայծառութիւնը կը գտնեն երբ մեր բանասիրութեան արդի եկող զարգացումը բաղդակի խառնու: Աստուծոյ մեկը Վիեննական շահ հմուտ, գերհմուտ աւանդութիւնն է, որ խոշոր արհաւիրանք մը կ'իշխէ ամեն բանի դէմ որ թիւ, թուականի, թնաքանի, թառի, թաղասական ցուցակի փաստ մը չի (այսինքն որ գաղափար մըն է, հետեւաբար անձնական, հետեւաբար խոսեցի): Միւս, արեւելահայ զարգող, ճաշակեցի, Գ. Տ. Մկրտչեանի, Մանանդեանի, Կոստանեանի, Արոնցի աւանդութիւնը որ կը կոթնի դարձեալ հաստատ, չըսելու համար եւտը գիտութեան, քայց կը սիրէ մտածել, ղեկավար լուսաւորել ուրիշ գիտութիւններու յոյսովը (պատմութիւն, մարդաբանութիւն, հոգեբանութիւն, օրինակագիտութիւն եւ այլն) ու հաւաքումը կը հետապնդէ, ընծայելով մեզի իրական վայելքներ: Այս վերջին զարգող հմուտեան փաստերը իշուշ-իշուշ, Կ'աւելցընեմ, հասնելու համար գիտեցի սեղծող երեւոյթին ընթերցումիս: Ու ասոր պիտոյն մեկն կը համարուի շատ քան: Կ'աւելցընեմ հարցը

մը վրայ որուն սահմանները գուրս կը մնան իմ ձեռնհասութեան) Երեմիայի Ներածութիւնը պիտի լաւէր այլապէս, երբ իրագործէր ըրջանին լիակատար վերաբարդումը, նուաճելով շատ ծփուն, խառնակ պատկերները այդ մարդոց ու տալով մեզի վրձնական համապատկեր մը մեր մերձաւոր պատմութեան սա շատ յատկանշական դա-

ւորեան շնորհական ծծողելի առարկութիւն մը չի, այլ շատ աւելի քաճար տարողութեանք առաջնութիւն մը: Պաշտօնական այս զարգացումներէ վար կը կենայ ուրիշ մը, որ ոչ գիտուն է ոչ ալ համալսարանական: Որուն յաւակնութեանց շրջափոք հասնան է ընդհանրապէս: Որ կենսագրութիւն, հաւաքում, ստեղծում կը հետապնդէ եւ կ'ըլլայ ձանձրանալի կամ հաճելի, համաձայն հեղինակին: Ձեռ գրադիր թիւրմուկի սպաննելով, քայց կը կենան անոնց աքըռ որոնք Վիեննական կամ գերմանական համալսարան մը առանց աւարտած ըլլալու, մեզի կը խօսին հաճելի, սանելի, երբեմն շահեկան, միշտ օգտակար բաներ: Արդ, Մեհրապ Մոֆ. Նշանեանի Իշուշ-Իշուշ-Իշուշ (որոնք բանասիրական փոքր կառույցներ են) իշուշ-իշուշ-իշուշ: Ու կը կարդացուին ոչ միայն իշուշ-իշուշ մարդոց, այլ եւ անոնցմէ որոնք սովորական հետաքրքրութիւններէ վեր շարժառիթներով կը մտնեն նման ձեռնարկներու. ըսելով կ'աւելցընեմ՝ ստակարգեց բանաստեղծներու կողմէ: Տկարութիւն, առաւելութիւն: Ասով քառեր են եւ ուրիշ ինչ բան: Մեհրապ Մորազանի երկու երեւոյթներէն են այ գոյց են բանգէս յաւակնութիւններէ, անխառն, յախուռն, պոետութիւնն ու ոչ մէկ արդիւնքի հասնող ընդհանրացումներ (օրինակ մըն է նման հաւաքումի շ.) Այնինքան փորձը Երեմի վերածնունդ ու գտնելու բաներ որոնք որ եւ կ'ապ յունին Երեմի ըստած երեւոյթին բուն իմաստին հետ, — գերազանցապէս գրական հմարց, քանի որ այդ հատորը կ'ընտրէ գրուիլ առաջին ինչպէս տանընդմեջ գերող դարերուն ու կը պահէր ինքզինքը, յօդուած ըլլալու բանաստեղծներէ չկատարած արժեքներու ճարտարապետութեան մը, ուշադրութիւն հրաշքերու գիտով կրկնուած յանդգնութիւններէ, կարճ՝ այն յոյսով, այլապէս, անսանելի ոգիին որ բանասիրական adventure կը յասկանէ, ամեն անգամ որ արեւմտականորէն սպաննէր մեղմութիւն է նոր կողմի որոնք գտնել, Ասովն վարձատրելու համար: Երկու

րէն, որուն ուսումնասիրութիւնը անկարելի դժուարութիւններ չի յարուցաներ քանի որ Պոլսոյ, Երուսաղէմի դիւանները ունին անհրաժեշտ նախանիւթը։ Ամուսնաւ կէմիածին ին ուր ձեռնարկներու ձոյն հաւաքածոն, նայրապետական դիւան մը, ու ուր պատմութեան համար անգնահատելի արժէքով աղբիւրներ կը պապսեն զիրենց օգտագործող ուժերու։ Երեմիայի առթիւ նման պահանջի մը ծանր չէ ինքնին, որքան ալ կը խնդրէ ըլլալ առաջին ամբարկով, քանի որ ատոր կերպով մը դիմաւորումը կ'ընեն առանձին աշխատանքներ։ Յետոյ պատմաբան — գրողի մը գէժքը (որպէսին է իրականին մէջ) Երեմիա Ձէլէպի) յայտնաբերուի առիթ մըն էր արդէն վերակազմելու այլ

գարուն լիակատար գիմազուիթիւնը, միշտ
էլիշնալով բանասիրական ծանծաղուտին մէջ
ու պահելով համարգրական կառուցումնե-
րուն հեռագրականը(“) իբր կէտ յանգումի:
Ենթաէ ինչպէս որ կը ներկայանայ, այդ
ներածութիւնը կը լրացնէ ցարդ ըսուած-
ները Ձէլէպիի կեանքին, կը պարզէ, ուրիշ
ձեռագիր յիշատակարաններու օգտագործու-
մով երեսներ, կողմեր որոնք առաջին ան-
գամ էր բնական ու ատով կ'արդարացնէ վար-
կը, այնքան գեղեցիկ կերպով շնորհուած
անոր հեղինակին: Դարանագրիկ հրատա-
րակման առիթով: Գիբիին ամենեւ լաւ կազ-
մուած մասն է անիկա: Եթէ այս հատա-
տուր Սեպարուբեան վրէժ տուեր մեզ կը

Ներքո—Ներքին ազգերն են դարձնալ, միտ թերութենեն, — ճափակ, անկնիփ ներկայացման թերութենեն որ առաջ ան մարդուն գլխին թակ ձեռք կ'ստեն հասարակ, անհրապուր կենսագրություն: Ենթի մը պիտի եր, երկու վարկաները գզարտ եռ անոնցնի խառնափելու, զոր ճանելու համար պայման չի սակայն քիչ-քիչով լեւ-լեւ-լեւ-լեւ-լեւ համալսարանական վարչական — վկայական մը: Մեծադ Մարզանի կը կարացուի, նոյն ասեն, ոչ ալ ոճին շնորհիւ, որ թէն առաջնակարգ ազգայն մը, միմանը անբաւական պիտի ըլլար խոռոչութիւնը բացառելու: Ինծի կուգայ թէ Բաւոյն-Բաւոյն-Բաւոյն մը միշտ միման չ'աճիր մարդը մեզ: Ենթի, ինչպիսի անշուքաճող երկունքի թոյր ճնայկեն-ման մեջ խորութիւն կ'ընայ ունենալ Բաւոյն մը (հինները առաջին, Երեսնամեակ—Ներքին պիտի ըստին) հիմնովնը Երեսնամեակ, Բաւոյն-Բաւոյն ու անգամ մը զայն գտնելի վերջ, զործը ենթարկելու Երեսնամեակ: Այդ ասեն, միշտ կ'ենթարկու, անգի խնայեալին պիտի անհանելի շեղումները որոնք մեր արդիին կ'ընայ ուշադրութիւնը ծառայելու միայն կը ծառային: Այս շեղումները, արկածախնայական կառուցումները, ու հետեւի ընդհանրութիւնը (ուրիշ դպրոց) չեն կ'անցնող Մեծադ Մարզանի շեղումը: Յետոյ, նկատի առնի ոչ նուազ յաւանական պարագայ մը: Դարանագոյն որոշ արժեքով գրող մըն է: Երիմիան հասարակ նօթերու արձանագրիչ մը: Երեւոյն կը կարգանք Երեսնամեակ Բաւոյն-Բաւոյն, քայց համոյնով Ներքին—Ներքին: — Փաստ թէ յարդարումն է թափափածութիւնը ու ձեռք ձեռքով — առաջինին: Բան մը կ'ըստի այս

հաստատվե՛ր։ Ապահովա՛ր։ Ու ըզդո՛ւ հա՛մար աւելի յաճա՛կ՝ կը յայտարարեն թէ պիտի չուրկին՝ ասպարեղեն բանասեր մը (յարակից թոշո՛ր շխանակներով ծանրթոնել), մեծասաղմոկ զրազի մը (յարակից թոշո՛ր իջողներն ալ նախաճաշներ)։ Ինզեղան պատահա՛կի մը պայ՛ման դեկո՛ւ որպէսզի գրուի՛ն բաներ որոնք կա՛րօս են աւելի համես, խա՛ց աւելի տնտիւ՛ն տուր՛մոր։ Դասուորնան զգայարակի, անհեղձ ծեղը գաճող քնաղ, յախաւորո՛րիւն, խանց պարկիշտո՛րիւն։ Ահա առաքելուարց յասկո՛ւքիւններ որպէսզի իրենցմով կանգուն գործեր կարդացուի՛ն։ Դարանաղցիկ ներածո՛րիւնը ֆա՛նտոշ դարձ կը կանխի Զե՛կ-Է՛լէ՛ն ներածո՛րիւն, բայց մը կ'վայէ մեթոսե՛ն։

(*) Հումբուսի Ուեյ-ֆուինն նորոգ քարգմանությունը (Վ. Պերբ) նմաշ իրն է այդ կարգի կարելիութեան: Ճրատացի քարգմանիչը ընագիրներու ուսումնասիրությունը վերածած է ֆաղափարություն հնչական պատմությունն մը որ կը ղեկ մեր աղջն, կարելի անփոփոխեամբ ինչ որ այդ ֆարքածոր սեղծած է: Արդին հին ընագիրներու շահեկանությունը այս նպատակներով փարդարանայ: Որքան քիչ քան հասկցած է Հումբուսին Հ. Արսին Բագրատունին երբ ի հայ յնշած է Իւլ-ֆուր: Բանասիրությունը, նկատի առնուած ոչ քի քառերու, ձեւերու, տարերու ֆնտրիւն, այլ կեանքի խոսացած նըշխարներու վերլուծում (քառին տեղի գիտական առումը), Կ'ըլլայ անեկեհ շահեկան գրադումներէն մէկը: Բարդափարքութեան պատմութեան անփոխարինելի օժանդակը ու մեծած աւժեհներու վերագրիւթիւնն առնչությունը արքայան ըզրաբում մը: Անպարտի խոսքի Դիւնեանկան Հայրենութեան:

թուի տարածել, ատոր մէջ ոչ ոք է մեղաւոր, բացի Երեմիայէն: Արշակ Զօպանեան չքող ներածութիւն մը հանած է Քուչակի տաղերէն որոնք չեն տփզուներ սակայն Զօպանեանի շնորհներուն դիմաց: Գեորգ Անվիէրեան (պատուական բժիշկ մը, արեւելահայ որ հարիւր տարի առաջ գրական-բանասիրական անդրանիկ աշխատութիւնը ստորագրած է յառաջաբանելով Սայաթ-Նովայի տաղերը) արեւելահայ մեծ Աշուղին, Սայաթ-Նովայի գործին ե կեանքին նուիրած ներածութեան մէջ ըսած է զօրաւոր բաներ: Այս երկու անունները կը պաշտպանեն իրենցմով զբաղողները: Երեմիան այս տեսակով նուազ բախտաւոր է ծնած: Ասկէ անկախաբար Ներածութիւնը տեսակ մը հրապուր կը հայթայթէ հատորին, բաւական դիմացող, մինչեւ հարիւր մը էջ, ուրկէ անդին Ձէլէպին կը փնայ մինակ, ինքնիւր հետ, ապագային դէմ:

Ներածութեանն յետոյ Օրագրութիւնը. (1648—1662): Դժուար է անոր տալ վերադիր մը որ պատշաճ կերպով տարաբեր գինեւոր: Անկա մեր պատմիչներուն ընթացիկ կազմապարէն հետու է ըլլորովին երբ զէպքերը կուտայ, թէ և անոնց շուրջը իր մեկնողականը կը յիշեցնէ դպրոցը: Քրոնիկ: Բայց ինչպէս անուանել նման փառքով մը Երեմիայի Օրագրութիւնը լեցնող չնչին, հատարակ, օրացոյց էջերը որոնք գիրքին գրեթէ կէսը կը լեցնեն:

«Եւ Ելի (23 Ապրիլ սաի եւ Պտրէլէզ տաճկի բառով, զոր յիշատակ է Սրբոյն Գէորգայ զօրավարին»:

ուրիշ մը

«Կիրակի (31 Յունուար) Բարեկենդան Սուրբ Սարգսի»:

ուրիշ մը

«Պատրիկն Երուսաղէմի Յունաց եկն ի ժԺ Հոկտեմբերի, յետ երեց աւուրց գնացաք Ձէլէպին (Ապրո) ու նա»:

Այս անիմաստ տողերուն քով երկարաշունչ պատմութեանց շուրջ, քաղաքի մը մէջ ուր կեանքը չէ գաղաճած եղբրական բռն մը ըլլալէ գրեթէ ամէնուն, յաղթողներուն ինչպէս պարտուածներուն համար որոնց դուխները կը թոցուին, պալատի պատուաններէն դուրս կը նետուին ու կ'ամբառա-

նան ցիցերու ծայրը որպէսզի փողոցէ փողոց պտտին: Պէտք կայ ըսելու թէ այդ թուքի մէջ խղզուած թշուառ բաները օր մը առաջ կը փառաւորէին, կ'երկնակացընէին իրենց ներկայութեան լոկ զիջումովը հաղարներու աչքն ու սիրտերը քանի որ եպարքոսներու, զօրավարներու ուսերուն վրայ երկրին խելքը, աչքը, ուժը կը խորհրդանշէին: Այն տասնընդու տարիները որոնց մասին յիշատակներ կը պարունակէ Օրագրութիւնը, Սամացիներուն կայսրութեան ամենէն բնորոշ մէկ շրջանին կը դուզագրպին: Մշտական վերելքը անոնց բանակներուն վերածուած է թեթեւ նահանջի մը, տակաւին անորոշ, քիչերէ միայն ըմբռնելով: Հունգարիան կորսուած է թուրքերուն համար բայց դեռ անոնց բանակները հարկու են բաւական: Մեծ եպարքոս Քէօփրիւիւ Մէհմէտ փաշան վիէննայի պարիսպներուն առջեւն է երկորդ ու վերջին անգամի մը համար: Մայրաքաղաքը գաղան կամ յիմար վեհապետներու ընտելութեան տակ չի գիտեր ինչ ընել, ապրիլ կարենալու հետ փատիւնները ծըպուած է փողոցները կը թափառին որպէսզի ծխախոտի արգելքին դէմ անաստողները սպաննեն: Ենչիչերիները կացութեան վրայ ահարկու իրենց պիտերը, խանչերները կը զողացնեն ու հսկայ կայսրութեան մը իմացական, զինուորական, մշակութային կենքը կը վերածեն անուշ կատակերութեան: Երեմիա գիտէ անուշները Սուլթաններուն եւ եպարքոսներուն, եհնիքերի աղախներուն եւ Միւֆթիներուն. կուտայ անոնց ելլելն ու իջնալը: Բայց չի կրնար լսուածէն անդին հետաքրքրութիւններներել իրեն, հետաքրքրութիւններ որոնք ի ծնէ պատմիչը, զատուղը, համագրողը կը յատկանշեն (*) (Աւելի անդին պատմիչը կը վեր-

(*) Աւելի օժտուած մտքի կ'աւելցէ Գրիգոր վարդապետ (Դարանացի) որ, Երեմիային նման ժառանգագրութիւն մը թողած է նոյն այդ դարին, աւ ալ հրատարակուած ջանքովը Մետրայ Մարգարէի: Դարանացիին աջ ունի: Կը տեսնէ տեսնելու ածական բաներ: Պատճառ է Երեմիային նման, քայց իր յիշատակները միշտ կը պարզեն հասկնող, քործէ որոշ զգայարանով ճոխացած ճիպարը որ իր պաշտօնին քերտուովը (նոտրակ եւ աւաքնոյդ)

լուծուի բաւարար (այնքով)։ Օրագրութեան մթնոլորտը յօրինող այս կեանքին քովն է լի ժեր, Երեմիա առաւելապէս զբաղած է իր սեղովուրդին անցքերովը, որոնց կարեւոր կեդրոններն են Պոլիս, Երուսաղէմ, էլմիա-ծին։ Այս մայր-կեդրոններուն շուրջ գոյ բոլոր հարցերը հօթագրուած են աւելի կամ նուազ բերեմն բնաւ չհանկան զրուագներու հանդէսով մը։ Կը գուշակէք թէ ինչ հսկայ չահագրգռութիւն կարող են արթնցնել մեր կեանքին սա ծալքերուն պարզումները, ոչ միայն իբր քաղաքական դէպքերու յետում, այլ մասնաւանդ իբր պատկերացում մեր մօտիկ անցեալին որ բաւ է յաճախ ու երբեք թանձրացած իրողութիւն։ Պետական ան-

ցուղարձեր (հարկ չեմ տեսներ տարազին տակ թիւագրելու աշխարհի ամենէն հզօր մէկ պալատին տաժամները, երբ կիններ, մանչեր, արկածախնդիրներ, մէկ օրէն միւսը այդ օրերու մեծագոյն կայսրութեան ղեկը ձեռք կ'առնեն ու կը քշեն պետութեան նուը, առանց հաւատարու բախտին որ զիրենք դրած է այդ փառքին ու աղէտին), քաղաքական յեղաշրջումներ (մէկ օրէն միւսը եպարքոսի մը պալատը աւելադատի մը կը վերածուի), ազգային բախումներ (որոնք տէրտէրի, թաղականի, խոճայի, եպիսկոպոսի, կաթողիկոսի մըրքցակցութեանց զիւցողներութիւնն են աւելի քան թէ պատմութիւնը մեր խնդրին), ընկերային, ընտանեկան պայմաններ, բաւական կոկիկ թիւ մը յատկանշական անձնաւորութեանց, բոլորը իրարու խառնուած, անաւարտ՝ իրրեւ ձեւ ու պակասաւոր իբր խորհուրդ. օրը օրին տոմարական արձանագրութեամբ, հազիւ պահելով պատմութիւն անհրաժեշտ թոնը։ Կը հետեւի թէ Օրագրութիւնը թերի է, ծրագրային։ Բայց, մեր բախտէն յօրէն, այդ ուրուագրային հանդամանքին իսկ հակառակ, Օրագրութիւնը անփոխարինելի շտեմարան մ'էն է դէպքերու, որոնք, առանց անոր, պիտի պակասէին մեր պատմութեան։ Ու, հոն միւլթով, առօրեայ իրականութեան, ականատեսի վկայութիւններով այնքան ներհալ իրական, մանր, առօրեայ պարզութիւն պատկերացման մէջ այնքան ապաքախտ մեր ազգային տարեգրութեանց (annales) համար ինչ թանկագին նպաստ, օտ Օրագրութիւնը, թէկուզ քանի մը պատիւ ալ ըլլար վրիպած արուեստի արժէքներէն։ Փոխարեքցէք 1650ը 1000ի, 500ի, Ու պիտի զգաք թէ ինչ պայծառութիւն, գոյն, չահականութիւն պիտի ստանային Ասողիկի պատմածները, նոյնիսկ Սքանչելի նկատուած Կորնելին Ս. Մետրայի վարը, որոնք չես կըրնար ճշգրէլ թէ որ ժողովուրդին կը պատկանին, հաւանական անոր որ մեր կեանքին խորհուրդովը գերյադ (sature) գործեր են։ Օրագրութիւնը արուեստի գործ մը չէ, բայց կը գնէ ինքզինքը սուղ արժէքներովը ուրիշ գիծէ մանրամասնութեանց։ Մի կարգաք անոր աղայական արձանագրութիւնները, բայց կեցէք զմայլուն այն էջերուն առջեւ ուր անիկա կը պատկերէ օրինակի մը համար

ասացած է որոշ փորձառութիւն, ճանաչողութիւն, մանաւանդ արեւելեան քաղաքացիութիւն մը որով կ'օրհանար կը գտնուի զայնիւնէն, վարելու համար իր իմաստիկ վաստակած քաղաքացիութիւնը։ Ժամանակագրութիւնը (Իսրայէլացի) կենդանի է, օրուան պատմութեան մը չափ, հետաքրքրական վկայի մը աւելի. դիտարկելով, մտաւորութիւններով հարուստ։ Լամարքեքի այս հանգանակներով ու դիտարկութեանց, յարաբերութեանց ծիրին մեջը անոր մը որ ծնած է մարդեր վարելու որոշ տարբերութիւն։ Դուք կ'ունենաք քաղաքական գործիչը երկրորդութեան գրագիտով մը։ Ու Ժամանակագրութիւնը ո՛չ մի կ'էջի մէջ կը թուանայ իր շահեկանութեան, կենսաբան միայն այն հոն միւլթին յիմար որ շտեմարանուած ծիրին մեջը 600 հաւելի էջերուն մէջ, մենք յարգակնի վեր զգացումով կը ընդունին այս արժանաւոր կղերականին շաղկապին համար։ Ինչ փոքր որ անոր դրուագները շեղի ազգային անաչողութեան սիրական մեթոտէն, ինչպէս զգացումները շտեմարանակ տրիստութեան, կենդանութեան ու շահեկանութեան հետ։ Քիչ զիբ կայ, հիմնուած մէջ, որ մեզ այս անսխալնով հաղորդ պահե շայն, ըստ բաւականի գոնացուցիչ, անաւարտ կեցի ինչպէս ինչ հետ։ Պարզուի քրոնիկայի մը։ Անշուշտ։ Բայց ուրիշ ինչ է արդիւն մեր գրականութեան կախարարական մէկ ուրիշ հատոր որ կ'անուանի Փառաւոր Բեւելը։

թրքական բանակի մը Պոլսէն բաժանումը դէպի պատերազմ. ձեր մտքի աչքերուն պարզումը դիւցազներգութեան վայել թաւալում մըն է պատկերներու, որոնց պատմական ստուգութիւնը ուրիշ արժանիք: Կարգացէ՛ք մեր տէրաւորներուն կոխները, բառ առ բառ ճիշդ, մինչև երէկ, Բերայի Երրորդութեան ջոջ քահանաներուն չըջանակը ոգեկոչող:

Օրագրութիւնը ունի երկրորդ բաժին մը: Հաւաքում մըն է անիկա Երեմիա Ձէլէպիի գրչի արգիւնքներէն: Այս անջատ յաւելումը հատորին կը բերէ գրական որոշ տարողութիւն: Յաջորած կամ վրիպած, այս կարգի կտորներ մանաւանդ բանաստեղծական կազմապարէ, միշտ յաւակնութիւն կը թելադրեն: Ու գրականութիւնը դարէ դար ինքզինքը չի նորոգեր անշուշտ, բայց իր միջոցները կ'ենթարկուին որոշ փոփոխութեանց: Ամենէն խեղճ Ֆրանսացի բանաստեղծը այսօր պիտի չփորձուէր ստանաւոր գրել Հիւկոյի թէքնիկով: Միտքով Սրբազան Ս. Աթոռոյ Աճեռագրաց Մատենադարանէն Երեմիայի անունով գոյ բոլոր մանր այդ կտորները, հերքում, թուրք, ողբ, ուղերձ, գանձ հիւրընկալած է Օրագրութենէն ներս: Ու անշուշտ լաւ է ըրած: Նկատի չունիմ այդ թղթէղէնին այսօրուան արժէքը: Ի վերջոյ մօտ երեք հարիւր տարիներ մեզ կը բաժնեն այդ ստանաւոր շաղփաղփութեանց օրերէն, ինչպէս կը թուին անոնք այսօր մեզի: Բայց ունի՞ք ալ մտածած թէ մեր օրերէն երեք հարիւր տարի վերջը ի՞նչ որակում պիտի արժեքորեն մեր նոր քերթողութեան մեծ, կոթողակերպ փառքերը: Փաստեր կան այդ որակումը անուղղակի ձեւակերպող սակայն: Ահա որ է մաշումը սա մեր աշխարհին վրայ: Մեծափառ գործ մը, Վենետիկեան մեր Հայերուն գրաբար քերթողութիւնը, իր սըրբազան որքան աշխարհիկ մշակներուն վաւերական, երբեմն մեծ տաղանդին(*) հա-

կառակ, այսօր, գունաթափ է հիմնովին ու, զիս կը տպաւորէ ճիշդ ու ճիշդ քանի մը հարիւր տարի առաջուան տաղարաններուն նման: Ոչ ոք թող փորձէ ընդզլել սա ճաւատագրական իրողութեան դէմ:

Օրագրութեան երկրորդ մասը կը կազմեն ա) — Թուրքեր (որ այդ ու աւելի հին դարերու գրականութեանց մէջ հոմանիշ է

ղանդը անգոր հ ահաւասիկ ազատելու այդ գործունակ ալ «Էթըշ Գաթըշ խախը: Սուսալսը վայրկեան մը քարի եղիք վնասակարէն այն հոգեկան հոծ ապրումները որոնք այդ գործունակ արդիւնքին հին մեզ անմիջապէս կանխող սերունդին մէջ: Համաշխարհիկ շարողութեանք գրական հսկայ նուաճում մը կ'որակուէր Հայ Դիւանը որ ծնած օրն իսկ ճաղաչափում ցարագրութիւններու հսկայիս մըն էր եւ ոչ անիյն: Ի՞նչը միջանցնց որպէսզի այդ նկարագրական զարդարուն քայց ուսին ոգանաւոր նմանցուի արուեստի անմահ փառքերուն: Գաղտնիք: Ուրիշ նման մեծութիւն Նաւաբ իսկ ճաղաչափում հասարակ-ճեղիք փերթողութիւնը: Տեւաշ, Մաշաշ, Մաշաշ եւ տակալին ուրիշ բաժիններ, Աշխարհի դիւանէն, իմ վրայ կ'ընեն մեկ ու նոյն տպաւորութիւնը գոր ըրին Երեմիա Ձէլէպիի գաւաթը, «Էթըշ»-ները, «Էթըշ»: Հիւրմիւզի բանաստեղծութիւնները գրաբար հասնելոյ մը մէջ ունին իրենց արդար ճեղք ու կը ծառայեն լեզուական շնորհներ փաստելու (սակի դուռն անոնց հմայրը գաւաթն երեւակայութեանց վրայ հոգեբանական երեւոյթ մըն է որ կը քաջատուի մեր տարիքին մեր վրայ առաջ թերած խաբարումներուն արդիւնք իրեն): Ուրիշ չի պարզան Մ. Գիշկըպաշեանի գրաբար փերթողութեան (ուր արդիւնքներ կը պահեն ճշգրտապէս կրակի տեղեկութիւնը յուզումն ու շատ բան կը թելադրեն բաւարարելու յաւատարմը), Թեքեանի իսկալի իսկալի-Էթըշ երբ ոգանաւոր գրքը մաս կը կազմէր մեր պաշտօնական պարտքերուն, ու Խոյսեանի Հաւաք-Էթըշներուն, որոնք մեղմունք տրուած բաներ են, փերթում ըլլալէ շատ հետո: Ու փոխարեւոյց հարցը աշխարհաբար արայայտութեանք փերթումներու վրայ: Ի՞նչ կ'պատի գերանանմար Եղիայի փերթութեան: Այս գրողներուն տաղանդը չի անշուշտ պատասխանատու այդ պատասխանումին, որ գործն է ժամանակին, ան ալ ոչ քանի մը դար, այդ

(*) Դոմար երե ոչ անխաղի՝ ուրանայ տաղանդը մարդոց որոնք կ'անուանուին Բաթըշ-Էթըշ, Ալիշ, Հիւրմիւզ, Պէշկիշ-Էթըշ, Թեքեանի, կենդան հաւար անհեղին շնորհներուն առջև: Բայց այս անուններուն կապումը գործը, կը կարգանք, կարգացած ըլլալու համար: Տա-

այսօրուան նամականիին), ուղղուած(*) զանազաններու : Ասոնց պարունակութիւնը(**)

անկ 60—70 մը թափներ, այսինքն երկու երեք սետուղ: Դժւար: — Ան որ մեր նսխմիջին-րէն մեզի հասած ատեն փշամբ, անկախաբար այսօրուան չափերով, ճաշակով պարզելիք իր արժեքին, շանկեամբութենէն, ինք իր մէջ, ինք իր համար զանկի վկայութիւն մըն է: Այս վարկածը անգամ մը ընդունելի չեցոյ, մեր չկանութիւնը, դժգոնամբը պիտի կրնամք մեղմել երբ մեզի հասած գործերու մէջ արուեստին դիմ մեծ մեղմել ալ ըլլան արձանագրուած: Ու այս մտանդութիւնն է որ կը մեղմ մեզ երբ կը պահմանքենք հրատարակութիւնը անկն ըրչ-խարաներու, յիշատակարան, խոյ, զանձ, ձեղնկազիր եւ որ ի կարգին: Անոնք մեզ անհար-բեր կրնան ձգել իր արուեստի էջ, թայց մեզ կը հրապարակ իր վկայութիւններն որ մը տիրող, հզօր ճաշակներու, մտանդութիւններու եւ իր այդ, ցնդին ընդունակութեանց մէկ թելորդ կ'առքնեն: Այսպէսով է որ կը սիրենք Արշակ Զօպանեանի Հ-յ Էջէբը, քաղաւթ մեր ինն գրողներէն: ոյ՛ իրենց անիրական, անցող գրա-կան արժեքներուն հաշտոյն, այդ իրեն նսխ-սակները մեր հաւտփական գրասէնթոնան: Անե-նէն անանկագործիքի գրողն իսկ բուն մը կ'ա-պացուցանէ: Դուք չիք գիտեր քէ ինչ այլան-դակ քնաքան մըն է է. դարու գրող մը, ա-նուրին նման, Ք-Է-Է-Է, իր անաւոր քա-ղաքութիւններով, անանկութեանով որոնց յան-դիպութիւնը չիք կը վերածէ մեր Զրախանին ունի գառածունները: Արդ այդ երկու մեղաւոր աստուածաբանը մեր թիպին ընդունակութիւ-ններէն շատ բուն կը թխարդէ, այլապէս վարենէ: Թող մեղմեր իր եղանակը. թող անցնէր զայն դասական յղովումին: Այդ ընդուն շատ անէի հզօր գաղափար մը պիտի տար մեզի վնէ Եզ-նիկի ձոյն, պարզ թայց անթոյժ բարբառոյ: Քերականութիւն մը փաստ մըն է քաղաքակր-թութեան մը, թայց չէ այդ քաղաքակրթութիւնը:

(*) Ահա կարեւոր հասցեներ — (Աւ Աւ-
րաստանէն ո՞նչ դուրս: Քանի մը հաս' Աւ ելե-
լոր խմելոցէս, Արաստանց տեսնե Պարտի-
ստանի մէջ լուրջագետի: Չորս հաս' Աւ դըր-
իւր Գլխիւ-իւ) լուրջագետ: Աւ հոստիւ-
իւր ի Բաւոյ յետմաս: Աւ ելե-իւր: Աւ
մանուսիւ: Իր զորն, Գրիգորիս վարդապետի
ստանուսէն ստոր յորս (Աւելի անդին
սեմնէ ասոնց տարողութիւն):

(**) Նախնականորեն սեռ մը գոյություն

զգրափորտաբար չի պսակեր մեր ակնկալու-
թիւնը, ըլլալուն՝ շատ թեթեւ, ապրուած
իրականութիւնէն. ու, գէպքերու, եղելու-
թիւններու, հարադատ վկայութիւններու
փոխարէն (որոնք նամակները կ'ընեն այն-
քան թանկ խոստովանութիւն կ'ըջանք մը
նաշակէն, հոգեբանութիւնէն, տագնապնե-
րէն), ընդհանուր խօսքեր, աստուածաբա-
նական յիշատակութիւններ (քնազերերու,
սովորաբար կտակարաններէն), ողբասացա-
կան ճոռած ընդհանուրմներ, բացազանդու-
թիւններ մեզ շնորհելուն: Մարդ կը զար-
մանայ մտայնութեան մը առջեւ որով մէկը
կը ներէ իրեն գրել ճոյն էջիւն վրայ տող մը
թուրքերէն, բերք տող հայերէն: Ետեւ
խորանայակէ իրեն ի վիրս, հարկաւ լեզուա-
նով միեւնոյն քարոզը որ մեզ կը նեղէ ոչ
միայն իր անտեղութեամբը, այլ և հասա-
րակութեամբը: Ո՛ր գնել, միւս կողմ —
անխուսափելի, անհաղոր զարգարանքը —
հայ կ'ըն մատենադարձեան ամենէն մա-
նայն լեզուներէն մէկը —, քերթողական

յանի մեր մտեսնացրութան մէջ, թէեւ մեր պատկերներուն մէջ շատ է թիւր այսպիս որակ-
ւած **Ք—լէր—ն**, որոնք շատ մեծի մասին
խմբագրուած են . . . հեղինակին կողմէ, պա-
տասխանակ ալ միասին։ Անոնց վարտակալու-
թեանը ազատ է զբաղելու . զազմունի ճաշի
քանակները։ Կրպակեր առնել մէջ առանց
հաւանական հոգեքանութիւնը պիտի փնտեր։
Ու այդ գեւեղին վրայ անոր զգածը անհատ
դասարկութիւնն է։ Անեկեկ թախտաւորը **Բ—
է—ր—ի** (ԺԱ. դար) անունով մեկի հասած
հաւաքումը, քանի որ Ինկերաւոր մօտ է նահապ-
ետին թիւը։ Բայց որսւիլ։ Տէրոյ ողորմի այն
մարդուն համբերութեան որ պիտի աշխատէ
տեսնող այդ թառակոյտին փնակի ստուր մը
սեղծել։ Կ'ըսեն այսպիս ու կը դրկեն ընթե-
ցողը Էփենկայի շատ յարգի, գերանման վար-
դապետի մը գրքին, նուիրուած Մագիստրոսի
մէկ հջնոց նամակի մը **Լ—ն—ի**ին։ Վարդապետը
իրադրածած է այդ tout de force, մօտ երկու
հարիւր էջ ապտելով այդ լուծումը յարթա-
հարեալ համար։ Ի՛նչ կը կարծիք որ ըզրայ
նիւթը այդ **Գ—բ—ւ—ի**ին (նահակին սկզբնա-
կան թաղը)։ Շատ պարզ լուծ մը . յանդիմա-
նութիւն՝ զոգէ, յաւանկոն յայն քան քանակի մը
որպիսով չեղի վեր իր կոշիկին։ ԻՄացեղանե-
րուն պարունակութիւնը ասկէ շուրջ չէ։

զառածուժը որ երկու բառի տեղ երկու տառը կը սիրէ գործածել: Երեմիա հիւմնաւ կանխ զգայաբանման գուրկէ ծնած ու գըրական իր օրերու նանրամտութիւնն ալ հագած է իբրեւ պատմուհան: Ա՛յն ատեն: Մի՛ աճապարէք: Նոյն մեղքերը որոնք կը վիրաւորեն Օրագրութիւնը, տիրական նաեւ Թուղթերուն մէջ, չին կրնար խորտակել վաւարագրական արժէք մը որ միշտ կ'ենթադրուի թէ կայ ձեռագրի մը ետին: Եւ զիպար կաթողիկոսին Պրուսա գտնուած միջոցին ուղղուած քսան և չորս բաժնիով նամակը (Գ. Թուղթ, Օրագրութիւն) կը քաւէ բոլոր մեղքերը միւսներուն: Յովսէփիկին մանուկան առթիւ իր տղուն Գրիգորիս վարձապետին ուղղուած Թուղթին մէջ ճշմարտագործ մը, ցաւ մը կը գտնեն մեր համակրութիւնը: Վարդապետ տղուն մահը աւնոր քանի մը նամակները կը վերածէ արձակ, այդ օրերուն այդ ձեռով միայն զըրուելիք քերթուածի մը: Թուղթեր, մանաւանդ վերլուծումի անցնելով պիտի չաւելին, ինչպէս չահած է Օրագրութիւնը Նեւրածութեամբ:

բ) — Ուղեման, չափածոյ, զանազաններու ուղղուած: Կը զբաղիմ միայն մէկ հատով որ 270 տողոնց տասնոտեան քերթուած մըն է, լեհաստանի ազգային հերոս Յովհաննէս Սոպիէսքիի ձեռնուած: Վիշննան թուրքերուն պաշարումէն ազատող և թուրք ուժը եւրոպայի կեդրոնական մասին մէջ վճռապէս խորտակող այդ թագաւորը զիւցազնեղութեան ճշմարիտ տիպար մըն էր: Ինչ օքանչելի առիթ, որպէսզի իր ցեղին խորագոյն նախնիները երեմիա փորձէր թօթափել, թէ և անուղղակի, բայց վերջապէս քրիստոնեայ թագաւորի մը յաղթական փառքին մէջ, քանի որ թուրքերը Դանուբ թափող թագաւորը օտտուած էր ասպատական բարձրագոյն առաքելութիւններով ու կը կազմէր յապաղած նմոյշ մը մեծհոգի հին իշխաններէն որոնք յանուն բարձր կիրքերու, գաղափարներու կ'անցնէին բանականերու զլուխը և կը թափէին իրենց արիւնը... Երեմիայի գրչին տակ Աւստրիոյ ազատարար թագաւորը կը վերածուի սուրբ-գրական ճիղճ արքայիկի մը, Դաւիթի, Սողոմոնի կաղապարէն որոնց զինուորական արժանիքները չեն որ թրքական զորոճ պիտի կանցնէին

զէպի Արեւմուտք: Այս վրիպանքը աւելի քան ճաւաղի է, քանի որ քերթուածը ոչինչ կը պարունակէ գէթ այդ օրերու հզորագուր լեհական հայերու բարքերէն, ըզգացումներէն: Մնացեալ ուղեմաները, իրենց կարգին, ուղղուած են Ձեյպիկներու, Թէքիրտաղցի մետրիմներու, երեցներու, կաթողիկոսներու, իսլամներու, խոնամներու, երաժիշտներու ևայլն: Ուղերձ մը բուղբ մը չէ: Կը հետեի թէ որքան քիչ բան կը պատմեն անոնք շրջանէն:

գ) — Գանձեր, Ողբեր, միշտ չափաբերուած, զանազան երեւելի մաներու վրայ: Բնագրական սա աշխատանքը ինչ տաժանք արժան է հրատարակչին. — զուրս է մեր նւթէն անով զբաղվել, թէ և քիչը միայն գիտեն թէ բառ մը կարգաւու, ճշգրէլու համար, ձեռագրէ մը, երեքն օրերու պրպտում է հարկաւոր: Ձեռագիր ըսուած անհեթեթ բանին հետ գործ ունեցողները միայն ճշգիւ կը գնահատեն տարողութիւնը սա հատորին վրայ վատնուած կորովին:

Աւելցուցէք երկու ալ Ցանկ

ա) — Ցասուկ անուններու

բ) — Օսար եւ ռամկական բառերու:

Ու, պատմա-բանասիրական հրատարակութեանց այնքան անհրաժեշտ ծանօթութիւններ, բաղդատութեանց արդիւնք, ձեռագրի նմանատպութիւններ (fac-simile), ձեռագրային մանրանկարներէն լուսանկար արտատպումներ. կարճ՝ ամէն ինչ որ անհրաժեշտ էր նման հրատարակութիւն մը ընելու կատարելապէս արդիական: Հինները, սերունդ մը երկուք առաւ, սրտագին պիտի ողջունէին ձեռնարկին ծանր բայց գեղեցիկ յաջողուածքը ու պիտի ըսէին

— Տէրը ըլլայ վարձահատոյց, Սրբազան:

Նորերը, տպաւորութեամբ հանգրձն աշխատանքին լրջութենէն, տարողութենէն, սիրելով նոյն ատեն այդ անչափանցիկ հեռաքրքրութիւնները որոնց գինն է միշտ ժողովուրդի մը մշակոյթը, վարանոտ պիտի հարցնեն իրենք իրենց

— Ձէլէպին կ'արժէ՞ր սա վաստակը: Ծանօթ է իմ կեցուածքը «ձեռագիր» երևոյթին առջև: Ատկէ անկախաբար, հեռազայ վերլուծումը փորձ մըն է պատասխանի այդ հարցումին:

Թ. ՕՇԱԿԱՆ

(Մարտ-հիւն)